

Б.А. Шрамко

НА ЗАХИСТ В.О. ГОРОДЦОВА (з приводу публікації П.Я. Гавриша)*

Першу частину статті П.Я. Гавриша (Гавриш 2003, с. 116—123) майже повністю присвячено невдалій спробі спростувати важливе відкриття В.О. Городцова щодо існування у комплексі укріплень Більського городища особливого Куземинського укріплення (Городцов 1911, с. 93—161), якого, на думку автора, насправді не існувало, а отже, воно є «міфічним» (с. 121).

Можна було б припустити, що, заперечуючи важливий висновок В.О. Городцова щодо існування Куземинського укріплення, П.Я. Гавриш передусім ретельно аналізуватиме всі аргументи дослідника із Щоденника розкопок 1906 р. і архівних матеріалів, що не потрапили до першої публікації. Усе це бажано було зіставити з результатами нових досліджень. На жаль, цього в статті не було зроблено.

Усе зведено до заяви про те, що П.Я. Гавриш **не бачив** Куземинського городища (с. 120). Проте далі він надає відомості, які підтверджують його існування навіть сьогодні, хоча воно й зазнало значних руйнувань.

Стаття П.Я. Гавриша починається з невеликого історіографічного огляду, що рясніє перекрученнями. Пишучи про основну для зазначеної теми працю В.О. Городцова, автор обмежується стислим переліком деяких відомостей щодо розташування і розмірів укріплень, а потім стверджує, що «більше про Куземинське городище В.О. Городцов ніде не обмовився» (с. 116). Проте це твердження П.Я. Гавриша не відповідає дійсності і є спробою приховати від читача дуже важливий висновок В.О. Городцова про функціональне призначення Куземинського городища як додаткових фортифікаційних споруд, що тактично підсилювали все Більське городище (Городцов 1911, с. 93). Далі П.Я. Гавриш бездоказово намагається спростувати зазначений висновок без посилання і навіть згадування імені В.О. Городцова (с. 122). До речі, слід зауважити, що сучасні військові історики поділяють думку В.О. Городцова щодо існування на Більському городищі додаткових фортифі-

каційних споруд (бастионів) (Грицюк 2004, с. 26—28; 2004а, с. 86—90).

Подальший історіографічний огляд має трохи дивний вигляд. Внесок Б.М. Гракова у вивчення Куземинського городища П.Я. Гавриш характеризує не на основі першоджерел про польові дослідження 1958—1960 рр., а спираючись на стисле повідомлення в популярній праці (Граков 1971, с. 154). З дослідженнями А.О. Моруженко автор, очевидно, мало обізнаний, тому що заявляє: «в працях цієї дослідниці ми не знаходимо нічого нового» (с. 117). Це йдеться про праці, в яких уперше наведено класифікацію усіх лісостепових городищ скіфського часу, в якій чітко визначено місце Куземинського городища. Крім того, автору, мабуть, невідомо, що А.О. Моруженко передбачала можливість появи подібних горе-археологів, які «не бачитимуть» Куземинського городища через невиразність його невеликих бокових валів. П.Я. Гавришу невідомо, що А.О. Моруженко спирається на добре обґрунтований висновок А.А. Спіціна (Спіцин 1906, с. 212—236), який довів, що мисові городища характеризувалися незначними боковими валами або не мали їх взагалі. З огляду на це В.О. Городцов вважав достатнім зазначити лише те, що Куземинське городище починається з міцного валу Великого городища. Заперечувати цей факт П.Я. Гавриш не міг і не намагався, проте все одно стверджує, що він не бачив городища. Дивно!

Так само не досить виразно автор пише про внесок у розробку куземинської теми Г.Т. Ковпаненко. Слід зазначити, що саме Г.Т. Ковпаненко у своїй монографії «Племена скіфського часу на Ворсклі» (Ковпаненко 1967) уперше узагальнила матеріали понад 60 поселень скіфського часу в басейні Ворскли, виділила спеціальний розділ для Більського й особливо Куземинського укріплень із урахуванням нових (1958 р.) археологіч-

* Див.: Гавриш П.Я. Куземинське укріплення в Більському городищі // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 116—123.

них матеріалів. На основі вивчення першоджерел Г.Т. Ковпаненко вперше опублікувала орієнтовну дату виникнення Куземинського городища, яку, до речі, використовує і П.Я. Гавриш.

Потім автор стисло переказав наші публікації з деякими зауваженнями і коментарями, які не суперечать факту існування Куземинського укріплення.

П.Я. Гавришу особливо не подобається повідомлення про знахідку колгоспниками с. Куземин у 1952 р. ями з амфорами, оскільки науковці не залишили її наукового опису та ілюстрацій. При цьому автор зазначає, що Б.А. Шрамко, мабуть, отримав інформацію не з перших рук, тобто не від очевидців або авторів знахідки (с. 118). Це зайвий раз доводить, що П.Я. Гавриш не обізнаний із першоджерелами: у своїй критиці він спирається не на джерела, а лише на власні вигадки. Йому невідомо, що в документації експедиції зафіксовано той факт, що її учасники дізналися про знахідку ями з амфорами безпосередньо від колгоспників, які випадково її виявили під час очищення ділянки для колгоспного току. Яму бачив не один колгоспник, а група людей, а одну з амфор одна колгоспниця навіть забрала собі для використання в господарстві. До речі, ані П.Я. Гавриш, ані будь-хто інший не піддають сумніву зафіксоване В.О. Городцовим подібне повідомлення селянина з Куземина, який, копаючи криницю, на глибині 15 аршин виявив заглиблення з уламками кераміки та кісток тварин, які він вважав подібними до знахідок на зольниках Західного укріплення Більського городища (Городцов 1911, с. 119).

Між іншим, у цьому випадку так само ніхто з науковців цих знахідок не бачив і точного їх опису не давав. Очевидно, повідомленнями мешканців не слід нехтувати. Крім того, нам здається дуже необхідним під час подальших археологічних досліджень комплексу Більського городища, зокрема Куземинського укріплення, простежити, як далеко тягнеться культурний шар (можливо, до Куземинського укріплення?), який виявлено на глибині в с. Куземин. Адже, може бути, що на Куземинському укріпленні є прихований нижній культурний шар, що може пояснити невелику кількість підйомного матеріалу у верхньому шарі та існування загадкових малих валів — очевидно, слідів дерев'яної огорожі.

Наприкінці огляду наших публікацій П.Я. Гавриш знову ж таки стверджує, що Куземинського «міфічного» городища не існувало (с. 121). Утім жодних серйозних аргументів автор при цьому не наводить. Усе так само зведено до того, що він особисто городища не бачив. Проте В.О. Городцов дуже чітко зазначив його координати: «В юго-восточном угле села Куземина находится небольшое Куземинское городище, расположенное на береговом террасовом уступе; валы его примыкают к валу Большого городи-

ща» (Городцов 1906, с. 119). Таку картину бачили і зафіксували й інші археологи: Б.Н. Граков, Г.Т. Ковпаненко, А.О. Моруженко та ін. Мені довелося разом із В.Ю. Мурзіним ознайомити з усіма укріпленнями, зокрема і Куземинським, Ренату Ролле, яка організувала аерофотозйомку, на якій добре видно Куземинське укріплення. Отже, неможливо повірити, що П.Я. Гавриш його не бачив.

Проте автор сам собі суперечить. У повідомленні про свої розвідки 2000 р. П.Я. Гавриш описує невеликі штучні земляні вали (отже, бачив їх!), які він нібито вагається відносити до скіфського часу. Останнє зауваження мало б сенс лише в тому випадку, коли б було відомо, що городище має різні культурні нашарування. Проте таких даних немає. У будь-якому випадку це доводить, що городище існувало і П.Я. Гавриш його бачив, а як він визначає його культурну належність — це вже інше питання, а саме, кваліфікації автора.

Матеріали статті дають змогу припустити два варіанти виникнення в ній істотних суперечностей.

По-перше, звертає на себе увагу той факт, що П.Я. Гавриш, як він сам повідомляє, кілька років незаконно, без Відкритого листа, здійснював якісь розвідки у с. Куземин. Що він там робив без контролю, нікому невідомо, адже Польової документації про ці розвідки не існує. Невідомо, чи не сприяла ця діяльність прискоренню руйнування Куземинського укріплення, після чого автор почав дуже впевнено говорити, що його взагалі не існувало.

У будь-якому випадку навіть сама публікація статті П.Я. Гавриша завдає шкоди справі охорони археологічних пам'яток України. Якщо в академічному журналі повідомляється, що Куземинського городища не існує, отже, й охороняти тут нічого не потрібно. Крім того, автор подає приклад «чорним археологам», здійснюючи незаконні безконтрольні розвідки без Відкритого листа. Полтавська адміністрація про це добре знає, різко критикує сторонніх незаконних шукачів скарбів і руйнівників пам'яток, проте замовчує діяльність П.Я. Гавриша.

По-друге, річ, мабуть, не в тому, що П.Я. Гавриш, який неодноразово бачив визначене В.О. Городцовим Куземинське городище, несподівано перестав його бачити. Можливо, він спробував виправдати свою негативну археологічну діяльність, внаслідок якої його було виключено зі складу Скіфо-слов'янської експедиції Харківського державного університету. П.Я. Гавриш розповідає про це, але далеко не про все і не найважливіше. Так, у 1985 р. його було послано на чергову розвідку Куземинського укріплення, якого він нібито не знайшов. Це стало останньою краплею, що переповнила чашу нашого терпіння. Ми

вже давно були незадоволені археологічною діяльністю П.Я. Гавриша і відверто повідомляли про це. Його діяльність, зафіксована в польовій документації, показувала, що він дуже погано розбирається в археологічній стратиграфії і, дійсно, не здатний розпізнати особливості культурного шару. Зокрема, під час розкопок у Східному укріпленні Більського городища П.Я. Гавриш не спромігся визначити початок появи ями в культурному шарі, а також контурів кількох ям. Коли П.Я. Гавриш у 1985 р. заявив, що він нібито не знайшов Куземинського городища, в це неможливо було повірити. Того самого дня аспірант Ю.М. Бойко з групою студентів нашої експедиції також зробив розвідку на Куземинському укріпленні й не лише бачив його, а й зробив зйомку його профілів за допомогою оптичного квадранта. Зрозуміло, що я не лише, як розповідає автор статті (с. 120), «різко негативно оцінив» його роботу, але дійшов висновку, що його участь у роботі Скіфо-слов'янської експедиції на Більському городищі не доцільна.

Розвідка П.Я. Гавриша у 2000 р. нічого нового не принесла і, безумовно, не дає підстав заперечувати існування Куземинського укріплення.

Можна поспівчувати автору, який скаржить на недостатню кількість археологічних публікацій, проте не слід забувати, що досліднику належить передусім спиратися не на стислі (інформаційні) повідомлення, а насамперед на першоджерела, польову документацію, музейні фонди. Усі матеріали польових досліджень повністю, очевидно, ніколи не опублікують, але використовувати недоліки публікацій як докази того, що якийсь матеріал взагалі відсутній, а

зокрема, як аргумент проти відкриття В.О. Городцовим існування Куземинського городища, неприпустимо (с. 121).

До того ж, у автора статті не все гаразд і з використанням першоджерел. Спираючись на відому розповідь Геродота про те, що кожна сторона міської стіни Гелона була завдовжки 30 стадій (Геродот IV, 108), П.Я. Гавриш спочатку намагається приписати нам своє безглузде твердження, що згадане повідомлення нібито стосується не великого міста Гелон, а невеликого Куземинського укріплення (с. 119), протяжність валів якого з одного боку становила усього близько 0,4 км (с. 116). Нічого подібного ми не стверджували, тому автор не зміг оформити посилання на нашу працю. Цікаво, що в статті є посилання № 28, яке в списку літератури відсутнє. Джерелознавців-антикознавців, імовірно, порадує «відкриття» П.Я. Гавриша, який стверджує, що йому відомо, хто і коли повідомив Геродоту про довжину міських стін Гелона. Хронологічні вишукування автора завершилися намаганням порівняти незіставні дати, що стосуються різних об'єктів: нібито точно з'ясований час, коли Геродот дізнався про довжину міських стін Гелона, і дуже орієнтовну дату перших знахідок Б.Н. Гракова в шурфі на Куземинському городищі. При цьому в нестиковці, що виникла, П.Я. Гавриш звинувачує Б.А. Шрамка, який «не помітив суттєвого протиріччя» у штучних вигаданнях автора (с. 119). Насправді, висновок один: Геродот, очевидно, не знав про існування пізнього Куземинського городища, із чим ми згодні з автором, хоча доказів це й не потребувало.

Гавриш П.Я. Куземинське укріплення в Більському городищі // Археологія. — № 4. — 2003.

Городцов В.А. Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии в 1906 году // Тр. XIV АС. — 1911. — Т. 3.

Граков Б.Н. Скіфи. — М., 1971.

Грицюк В.М. Воєнно-історична польова поїздка до Бельського городища // Від Кімерії до Сарматії. — К., 2004.

Грицюк В.М. Система оборонних позицій і в'їздів Східного та Західного укріплень Більського городища // Черненко Е.В., Ролле Р.А., Скорий С.А., Махортих С.В., Герц В.Ю., Белозор В.П. Исследования совместной украинско-польской археологической экспедиции 2003 г. — К., 2004а.

Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967.

Спицин А.А. Отчет о раскопках, произведенных в 1905 году И.Г. Абрамовым в Смоленской губ. // ЗРАО. — СПб., 1906. — Т. 8. — Вып. 6.

Одержано 14.10.2005